

УДК 376.37

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО ПРОСТОРУ

Самаріна С. І.

У статті розкрито основні теоретико-методологічні поняття, що пов'язані із навчанням дітей з порушенням мовленнєвого розвитку (ПМР) в умовах інклюзивного простору початкової школи. Зокрема, нами проаналізовано такі термінологічні поняття як: "мова", "мовлення", "норми мовлення", "порушення усного і писемного мовлення", "порушення мовленнєвого розвитку", "фонетико-фонематичне недорозвинення мовлення" (ФФНМ), "загальне недорозвинення мовлення" (ЗНМ), "заїкання", "лексико-граматична сторона мовлення". Зазначено, що учителі, вихователі та асистенти учителя як основні фахівці, які повинні створювати належні умови інклюзивного навчання для дітей із ПМР, мають уміти відрізняти норми мовлення дітей від їх порушень, диференціювати види порушень мовленнєвого розвитку на основі психолого-педагогічної класифікації (ФФНМ, ЗНМ, заїкання), прогнозувати можливі труднощі у навчанні дітей, що мають особливі освітні потреби, пов'язані із формуванням навичок читання, письма та здійснення математичних розрахунків. Також у статті надано короткі характеристики та ознаки зазначених вище видів порушень мовленнєвого розвитку дитини, що має допомогти вчителям початкових класів з інклюзивною формою навчання під час організації навчально-виховного процесу інклюзивного класу для дітей із ПМР.

Ключові поняття: інклюзивне навчання, мовлення, порушення мовленнєвого розвитку, фонетико-фонематичне недорозвинення мовлення, загальне недорозвинення мовлення, заїкання.

В статье раскрыты основные теоретико-методологические понятия, связанные с обучением детей, имеющих нарушения речевого развития в условиях инклюзивного пространства начальной школы. В частности нами проанализированы такие терминологические понятия, как "язык", "речь", "нормы речи", "нарушения устной и письменной речи", "нарушения речевого развития", "фонетико-фонематическое недоразвитие речи", "общее недоразвитие речи", "заикание", "лексико-грамматическая сторона речи".

Ключевые слова: инклюзивное обучение, речь, нарушения речевого развития, фонетико-фонематическое недоразвитие речи, общее недоразвитие речи, заикание.

The article is focused on the principal theoretical and methodological concepts related to the education of children with speech impairment in the conditions of the inclusive environment of elementary school. In particular, the author analyzes the following terminological concepts: language, speech, norms of speech, disorders in oral and written speech, anomalies in speech development, phonetic and phonemic speech underdevelopment, general speech underdevelopment, stuttering, lexical and grammatical aspect of speech. It is noted that teachers, educators and teachers' assistants as the main specialists who should create appropriate conditions for inclusive education for children with speech impairment should be able to distinguish the norms for children's speech from their disorders, to differentiate types of speech development disorders on the basis of psychological and pedagogical classification, to predict the possible difficulties in teaching children with special educational needs related to the formation of reading, writing and mathematical skills. Besides, the article provides with short characteristics and signs of the above types of speech development disorders in children, which will help primary school teachers with an inclusive form of training to choose appropriate methods and means of teaching children with speech impairment during the organization of educational process.

Key words: inclusive education, speech, speech impairment, phonetic and phonemic underdevelopment of speech, general underdevelopment of speech, stuttering.

Гуманістичні засади розбудови української освітньої галузі, реалізації концепції інклюзивної освіти потребують виконання низки актуальних теоретичних і практичних завдань, зумовлених необхідністю оволодіння дітьми рідною мовою та мовленням. Вчителю початкових класів, його асистенту та вихователям, тобто усім педагогічним працівникам, що безпосередньо забезпечують організацію навчально-виховного процесу в інклюзивному просторі, в якому навчаються діти із порушеннями мовленнєвого розвитку, потрібно розумітися на основних теоретико-методологічних аспектах роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби у зв'язку із порушеннями мовленнєвого розвитку (далі – ПМР) та особливостях організації і надання їм необхідної корекційної допомоги в умовах освітнього процесу.

Огляд психолого-педагогічної літератури показав, що в Україні постійно зростає кількість дітей молодшого шкільного віку, у яких діагностуються порушення усного і писемного мовлення, що зумовлюють труднощі в оволодінні ними програмами навчання в умовах загальноосвітнього навчального закладу (далі – ЗНЗ). У зв'язку з цим особливого значення набуває обізнаність вчителя початкових класів із основними видами порушень мовлення у дітей, способами їх діагностики, особливостями формування мисленнєво-пізнавальної діяльності дітей із ПМР, а також його готовність до організації та створення належних освітніх умов для дітей із ПМР, наданні їм елементарної логопедичної допомоги у навчально-виховному процесі ЗНЗ в умовах інклюзивного класу.

На сучасному етапі розвитку інклюзивної освіти проблема навчання дітей із мовленнєвими порушеннями набуває значної актуальності, про що свідчать численні публікації, дослідження науковців та педагогів-практиків. Так, сутність понять, що стосуються мовленнєвих порушень, розкрито у фундаментальних працях з логопедії Є. Соботович, В. Тарасун, М. Шеремет [5; 8]. Проблеми, пов'язані із труднощами засвоєння писемного мовлення та читання, висвітлено у публікаціях О. Корнева, Н. Чередніченко [9], а питання організації інклюзивного навчання – на сайті МОН.

З огляду на означену проблему розглянемо сутність основних теоретико-методологічних аспектів навчання дітей молодшого шкільного віку із порушеннями мовленнєвого розвитку, зокрема, розкриємо сутність таких понять, як: "мова", "мовлення", "норма і порушення мовлення", "порушення мовленнєвого розвитку". Окреслимо такі види порушень мовлення, що спричиняють труднощі у навчанні дитини читання і письма.

У мовознавстві та лінгводидактиці мова розглядається як складна функціональна система, в основу якої покладено систему знаків, які є засобом здійснення людського спілкування, мислення, а також як соціально-психологічне явище, що суспільно необхідне та історично зумовлене [3]. Мовлення, у свою чергу, – це функціонування мови, продукт мовленнєвої діяльності, у процесі якої використовуються одиниці, категорії, форми та норми мови; послідовність мовних знаків, що організуються відповідно до потреб інформації, яка висловлюється. Як мова, так і мовлення відносяться до суспільних явищ. Мовлення виникає і розвивається під впливом потреб у спілкуванні та слугує цілям суспільного об'єднання людей [1, с. 18].

Між мовленням і мовою встановлено складні діалектичні взаємовідносини: мовлення здійснюється за правилами мови, а під впливом низки факторів (вимог суспільної практики, розвитку науки та ін.) вона змінюється і вдосконалює мовлення, тоді як поза мовленням неможливе формування свідомості. Тому врахування вчителем рівня розвитку мовлення у дітей молодшого шкільного віку під час організації навчально-виховного процесу є важливою умовою його успішної реалізації.

Мовлення розглядають як складну форму психічної діяльності людини, соціальну за походженням і системну за будовою, яка ґрунтується на діяльності багатьох мозкових структур головного мозку, кожна з яких виконує специфічні операції мовленнєвої діяльності. Мовленнєві порушення в дитячому віці негативно впливають на психофізіологічний стан дитини, подальшу шкільну адаптацію та формування особистості [4; 7].

Норми мовлення – це загальноприйняті варіанти використання мови в процесі мовленнєвої діяльності, що забезпечується збереженими психофізіологічними механізмами мовленнєвої діяльності. Нормативність мовлення розглядається і як ознака

культури мовлення, що передбачає "дотримання правил усного й писемного мовлення: лексичних (значення слів, семантичні відтінки слів, сполучуваність), граматичних (рід, число, відмінок), орфоепічних (правильна вимова)" [1, с. 44].

Порушеннями мовлення є відхилення у мовленні людини, яка говорить, від мовної норми, прийнятої в певному мовленнєвому оточенні, зумовлене розладом нормального функціонування психофізіологічних механізмів мовленнєвої діяльності, які не відповідають віку особи, не є діалектизмами, безграмотністю мовлення та вираженням незнання мови, пов'язані з відхиленнями у функціонуванні психофізіологічних механізмів мовлення; здійснюють негативний вплив на подальший психічний розвиток дитини, мають стійкий характер та не зникають самостійно, вимагають логопедичної допомоги залежно від їхнього характеру.

У психолого-педагогічній літературі зустрічаються такі синоніми до поняття "порушення мовлення", як: розлади мовлення, мовленнєві вади, дефекти мовлення, недоліки мовлення, мовленнєві відхилення, мовленнєва патологія. Це відхилення у мовленні людини, що відрізняється від норми, прийнятої в певному мовленнєвому середовищі, і проявляється порушеннями звуковимови, голосу, темпу, ритму, що зумовлені розладами нормального функціонування психофізіологічних механізмів мовленнєвої діяльності.

Порушення мовленнєвого розвитку – це група різних видів порушень у розвитку мовлення, що мають свою етіологію, патогенез, ступінь порушення перебігу мовленнєвого розвитку, не відповідають нормальному онтогенезу, зокрема характеризуються відставанням у темпі розвитку [7, с. 12].

Для розуміння учителем труднощів, що можуть виникнути у дитини із мовленнєвими вадами під час навчання та успішного їх подолання в умовах організації інклюзивного навчання, педагогу потрібно знати і розрізняти види мовленнєвих порушень, зокрема, на основі психолого-педагогічної класифікації, в якій виділяють: фонетико-фонематичні порушення мовлення (ФФНМ), загальне недорозвинення мовлення (ЗНМ) та заїкання, що є частими причинами неуспішності дитини під час навчання.

Маючи фонетико-фонематичні порушення мовлення, дитина може неправильно вимовляти окремі звуки мови і одночасно не розрізняти їх звучання, тобто дитина неправильно сприймає звучання фонем, що призводить до порушень процесів формування вимовної системи. Особливі складнощі дитина із ФФНМ відчуває під час навчання читання і письма. Так, дитина з ФФНМ може замінювати як у усному, так і письмовому мовленні одні звуки іншими. Наприклад, простіший для сприймання і вимовляння звук [л] вживається замість складного звука [р], а звук [ф] – замість звука [ш]. У деяких дітей ціла група свистячих і шиплячих звуків може бути замінена звуками [т] і [д] ("табака" замість "собака" і т. д.), причому ці заміни у дитини з ФФНМ переважно є стійкими і повторюваними доти, поки не буде проведена корекційна, логопедична робота, спрямована на подолання ФФНМ.

Загальне недорозвинення мовлення (ЗНМ) – це якісно низький рівень сформованого мовлення порівняно з нормою мовленнєвої функції або мовленнєвої системи у певний період вікового розвитку. На різних вікових етапах розвитку дитини мовлення разом з іншими психічними процесами, що реалізується в різних видах діяльності, а також його наявність або відсутність чи недорозвинення перебудовують усі психічні процеси. Тому, організовуючи навчання дитини із ЗНМ в умовах інклюзивного освітнього простору, учитель повинен мати уявлення щодо аспектів формування мовлення в онтогенезі, особливостей комунікативно-пізнавальних періодів дітей різного віку, зокрема, молодшого шкільного, етапи довербального і вербального розвитку, а також можливі наслідки мовленнєвих порушень у дітей під час навчання. Мовлення дитини молодшого шкільного віку із ЗНМ (що має проблеми із звуковимовою і розрізненням звуків) часто характеризується: обмеженим словниковим запасом, однослівними фразами, неправильним узгодженням слів у реченні за відмінками, родом, числом, тобто порушеннями лексико-граматичної сторони мовлення. Школяр із ЗНМ не може переказати сюжет казки, мультика, придумати розповідь за малюнком, адекватно висловити свої думки відносно поставленого питання [6]. Тому завдання учителя початкових класів не лише зрозуміти сутність

проблем, пов'язаних із ЗНМ, а й організувати належну допомогу дитині у розвитку її лексико-граматичної сторони мовлення шляхом співпраці із логопедами та корекційними педагогами в умовах інклюзивного класу.

Проблема формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей із ЗНМ – один з основних напрямів у сучасній корекційній освіті, особливо важливим є своєчасне виявлення й усунення порушень лексико-граматичної сторони мовлення у дітей, включення такої дитини до інклюзивного середовища ЗНЗ, де б дитина мала зразки правильного мовлення серед дітей та дорослих, що оточують її. Саме у процесі інклюзивного навчання початкової школи дитина із ЗНМ за допомогою спеціальних фахівців (логопедів, корекційних педагогів) має змогу досягнути такого рівня фізичного, психічного, розумового й мовленнєвого розвитку, що дозволить їй долучитися до систематичного навчання, нового режиму життя, різного роду навантажень без зайвого виснаження.

Оскільки формування шкільних навичок безпосередньо залежить від стану усного мовлення, розвитку у дитини уваги, сенсорних, мнестичних, мисленнєвих процесів, її здатності засвоювати навчальні дії та їх певний алгоритм, то учителю потрібно враховувати, що у дітей із ЗНМ будуть труднощі із формування навичок читання, письма та здійснення арифметичних дій. Тому корекційно-розвивальна робота з молодшими школярами із ЗНМ в межах інклюзивного навчання має бути спрямована на виконання завдань, пов'язаних із усуненням у дітей недоліків фонетико-фонематичного, лексико-граматичного ряду, розвитку усного зв'язного мовлення, уваги, пам'яті, мислення, уяви, моторики, опанування ними поняттям числа, лічбою, обчислювальними навичками спільно із логопедами.

Окрему групу дітей із порушенням мовленнєвого розвитку становлять діти із заїканням, мовлення яких характеризується переривчастістю, значними паузами і повторами, а також судомними рухами м'язів обличчя.

Заїкання – це порушення темпо-ритмічної організації мови, обумовлене судомним станом м'язів мовленнєвого апарату. Темп, ритм і плавність мови під час заїкання порушуються вимушеними і раптовими перервами її плину. Причиною цих зупинок є судоми в тій чи іншій частині периферичного мовленнєвого апарату: в дихальній, голосовій або артикуляційній. Найчастіше судоми з'являються на початку слова або навіть фрази. Судоми бувають двох видів: клонічні і тонічні. Клонічні судоми проявляються у мовленні легким, але багатократним повторенням одного і того ж складу (наприклад: "м-м-м-м'ячик", "па-па-па-паровоз"), тонічні ж судоми характеризуються тривалою зупинкою на початку слова (тривалістю від декількох секунд до однієї хвилини, наприклад: "м....ячик", "авт....обус"). В результаті обох видів судом порушується плавний плін мови і її темп: дитина, що заїкається, найчастіше говорить швидко, але із вимушеними паузами, в результаті чого вимова може здаватися сповільненою [2, с. 75].

Учителям початкових класів, в яких навчаються діти, що заїкаються, потрібно знати, що вираженість заїкання залежить від функціонального стану дитини. Так, діти майже "чисто" говорять у спокійній обстановці, але у разі стресу, наприклад, під час публічного виступу, у розмові з незнайомою людиною, наданні відповіді на несподівано поставлене питання не можуть сказати ані слова через сильні мовні судоми. Тому важливо підтримувати спокійну психологічну атмосферу у класі, де навчається така дитина, уникати перевантаження незміцнілої мови дитини (і кількісно, і якісно), читання вголос текстів у присутності великої кількості людей тощо.

Отже, діти із порушенням мовлення належать до неоднорідної та чисельної групи, для яких оволодіння усним і писемним мовленням – це важливий шлях особистісного розвитку, оскільки від рівня сформованості мовлення дитини, зокрема, фонетико-фонематичної й лексико-граматичної сторін, залежить рівень опанування дитиною навчальною діяльністю, шкільними знаннями, вміннями і навичками відповідно до програмових вимог. Оскільки мовлення пов'язане із мисленням, то дитина із порушеннями мовленнєвого розвитку має недостатньо сформовану і мисленнєво-пізнавальну функцію, що негативно позначається на оволодінні нею читанням і письмом у початковій школі. У зв'язку з цим вчителі початкових класів мають сприяти створенню належних навчально-корекційних умов розвитку особистості дитини з

особливими освітніми потребами, що є важливим завданням організації навчально-виховного процесу інклюзивної школи.

Подальше наше дослідження буде спрямоване на висвітлення шляхів профілактики та подолання у дітей із ПМР порушень процесів читання (дислексії), писемного мовлення (дисграфії) та математичних розрахунків (дискалькулії) в умовах інклюзивного навчання.

Література

1. Богуш А. М., Гавриш Н. В. Дошкільна лінгводидактика: теорія і методика навчання дітей рідної мови: підручник / за ред. А. М. Богуш. Київ: Вища школа, 2007. 542 с.
2. Визель Т. Г. Коррекция заикания у детей. Москва: АСТ, 2009. 222 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ: Альма-Матер, 2014. 368 с. URL: <https://academia-ps.com.ua/product/120/>
4. Лінгводидактика в сучасних закладах освіти: монографія / за заг. ред. А. М. Богуш. Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. 269 с.
5. Логопедія: підручник / за ред. М. К. Шеремет. Вид. 3-тє, перероб. та доповн. Київ: Видавничий Дім "Слово", 2015. 776 с.
6. Реагуємо вчасно на порушення мовлення у дітей у початковій школі. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1410-reagumo-vchasno-na-porushennya-movlennya-dtey-u-pochatkovy-shkol>. Назва з екрану.
7. Синяк В. А. Логопедия: учеб. пособие. Москва: Просвещение, 1985. 87 с.
8. Соботович Є. Ф. Порушення мовного розвитку та шляхи їх корекції: навч.-метод. посіб. Київ: ІСДО, 1995. 204 с.
9. Чередніченко Н. В., Ряшенцева Д. М. Корекція та формування звукової сторони мовлення в системі навчання рідної мови дітей із тяжкими порушеннями мовлення. *Логопедія*. 2011. № 1. С. 87–91.